

Péntek János

A VALAKIHEZ SZÓLÁS:
A SZÓ AJÁNDÉKCSERÉJE

– *Kapcsolatteremtő, kapcsolaterősítő beszédmodok
a moldvai magyarban* –

„A csend megtörése az első aktus, hogy baráti
kapcsolatot teremtsünk.”

(Bronislaw Malinowski 1923/1953: 315)

„Mindennél rosszabb, ha szó nélkül megyünk el
egymás mellett.”

(Fülei-Szántó Endre 1994: 7)

A falusi települések lakói általában néprajzi értelemben vett *beszélő közösséget* alkotnak. Ez a megállapítás érvényes azokra a moldvai falvakra is, ahol még beszélnek a magyar nyelv helyi változatát, ugyanis ezek a kétnyelvű közösségek is rendelkeznek legalább egy közös beszédmóddal és beszédformával. Az ő kétnyelvűségükben a közös beszédforma ma már a román nyelv, a beszédmód viszont sok tekintetben azonos, függetlenül attól, ki melyik nyelvet használja. Akik még tudnak magyarul, ők a kétnyelvűségben a helyzettől függően váltogatják a két nyelvet, a kódváltásnak bizonyára a szokásosnál is pontosabban kialakult szabályrendszere van a kapcsolatteremtést szolgáló, ún. fatikus nyelvi elemek tekintetében is. Ebben a dolgozatban azonban nem a kétnyelvűséggel kapcsolatos beszédaktusokkal kívánok foglalkozni, hanem azokkal, amelyeket hagyományosan a magyarul beszélők használtak, és bizonyára még használnak egymás közötti kapcsolataikban.

A rendelkezésemre álló, *A moldvai magyar tájnyelv szótárából*¹ (MMTnySz.) való nyelvi anyag sok tekintetben már inkább a múltbeli beszélési szokásokhoz kapcsolódik, legnagyobb részében múlt századi

1 A háromkötetesre tervezett szótár első kötetének első része 2016 őszén jelent meg Kolozsváron. *A moldvai magyar tájnyelv szótára I/1. Moldvai magyar – közmagyar rész A–K*. Szerkesztette: Péntek János. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2016.

gyűjtés eredménye, magam ezzel kapcsolatos terep kutatást nem végeztem. Rendelkezésemre áll viszont két, viszonylag friss tanulmány, amelyek jelentős mértékben megkönnyítik saját szótári adataim értelmezését. Az egyik Vargyas Gábor tanulmánya: „Lefelé jártak?” *Kapcsolattartó beszédaktusok Lészpeden. A moldvai csángók „beszédnéprajzához”* (Vargyas 2008), a másik az Erdély Judit: *Fatikus beszéd. Megszólítások, köszönések, kapcsolattartó szokások a székelyföldi nyelvhasználatban* (Erdély 2012). Vargyas és Erdély a kérdésnek a beszédaktus-elmülethez és a beszélés néprajzához kapcsolódó elméleti vonatkozásait, valamint nemzetközi és magyar szakirodalmát is áttekintik, és ezzel az én dolgomat is megkönnyítik, hiszen e dolgozat szűkebb keretei között erre egyébként sem volna lehetőségem. Nem tartalmazza ez az elemzés a nemverbális fatikus eszközöket (szemkontaktus, arckifejezés, fejbólintás, kézfogás stb.), sem a megszólítások fontos témakörét, arra ugyanis csak a rokonságnevekkel együtt lehetne sort keríteni (ezekről egyébként újabban I. Sárkány 2008).

Noha – mint Vargyas finom elemzéseiből, Nyisztor Tinka (Pusztina) és Iancu Laura (Magyarfalu) általa hivatkozott pontosításából, továbbá Bilibók Jenő (szintén pusztinai: 2005) és Trunchi Péter (külsőrekecsini: 2005) közléseiből is kitűnik – a szokásrendszer működésében vannak csak a helyiek által ismert, közösségenként eltérő elemek, az ezzel kapcsolatos nyelvi adatok viszont meglehetősen egységesek, alig jelenik meg bennük a moldvai magyarra egyébként jellemző területi, tipológiai, időbeli tagolódás. Ez a szigethelyzetre egyébként is jellemző belső konvergenciának az eredménye, és annak is, hogy ezek a nyelvi elemek nyilvános közösségi térben használatosak. Alapvető szerepük éppen az, hogy nyelviileg, kommunikációs hálóként összekapcsolják a közösséget, folyamatosan megújítsák, megerősítsék az emberi viszonyokat. Az időben később, elszórtan betelepülő családok, csoportok folyamatosan alkalmazkodtak a helyileg esetenként régi idők óta meglévő beszélési és egyéb szokásokhoz.

KAPCSOLATTEREMTŐ BESZÉDESEMÉNYEK

A kapcsolatteremtő beszéd mód általános keretén belül magát a beszédeseményt és ezen belül a beszédaktusokat a beszédhelyzet és a kapcsolatteremtés célja határozza meg. A cél a személyek közötti távolságok áthidalása térben (a térbeli elhelyezkedéstől, mozgástól

függően: kívül/belül, közel/távol, közeledő/távolodó), életkorban (nemzedékek között), nemek között, társadalomban (rangnak, tekintélynek, rokonsági foknak megfelelően). Ebből a szempontból a beszédesemények három csoportja különül el: az egyik, amelyet a **rikójt(Qja) (megrikójtja, kirikójtja)** szóval lehet jelölni, a másik a **szól valakihez/valakikhez** kifejezett fatikus beszédmód, a harmadik a **köszön valakinek/valakikhez, elköszön valakitől/valakiktől**.

1. **Rikójt** valakinek

A moldvai csángó nyelvjárás atlasza 180. térképlapja szerint a köznyelvi **kiált** a moldvai magyarban egységesen **rikójt** (ill. ennek hangtani változatai). A moldvai magyar tájnyelv szótára az ige fatikus funkciójához kapcsolódó három szócikkének adatai a következők:²

rikolt(ja) rikójt, rikojt, rikót, rikot, rikút, rikujt, rikuót, rikuot; rikóccsa, rikoccsa; rikóccs! rikójcs (ált.); rikujlak hívlak (Vi³) **1.** kiált vmit/vkinek. – *Hā, ki rikót?* (Bf) || *Rikótok nekije* (Di). || *Aztán rikojtálak, de nem hallád* (L). || *Rikót: élésen beszéget* /= hangosan beszél/. | *It rikojték* (P). || *Ēggy asszony rikójt* (Szk). || *Rikójt nagyot* (O). **2.** kiáltással megszólít, hív vkit. – *Zasszont e zura rikóccsa: társzam, mujérje* /= feleség/, *asszon, mászik: Ruzi* /ti. másik a nevéen: *Rozi* | *Rikojcsa a zembërit nagyann* (Bf). || *Aztán rikojtálak, de nem hallád* (L). || *Rikutnak* [engem], *mëék haza* (Szf). **Kif.** rikót utánna (Pp), rikótak utánna (D).

megrikolt(ja) megrikojt (Kp, Np), megrikót (G); megrikócsa (Tu), megrikoccsa (Lg), megrikojcsa (Ff); megrikototta vot (Bf); rikojtom meg (Esz), rikocsam meg (Tn), rikoccsa meg (Lb), rikojcsa meg (Cs, Kr, Szf); *riujsd meg!* (Ju) kiáltással hív vkit. – *Meg kel rikojcsam* (K). || *Megrikoccsa, ájjan meg* (Lg). || *Ingem úgy rikót meg: mám!* (Di).

kirikolt(ja) kirikót (K, L) kiáltással kihív vkit vhonnan. – „*Mëgmutatta, hul lakik a pap, odaérkëztek a paphoz, kirikótotta a papot.*” (Népmese: K).

A **rikójt(Qja) (megrikójtja, kirikójtja)** ebben a funkcióban rendszerint tárgyasan ragozva a köznyelvben így értelmezhető: kiáltással megszólít, hív valakit; kiáltással kihív valakit valahonnan; kiáltással

2 A szócikkek a Csűry Bálint és Artturi Kannisto által 1936-ban német nyelven megjelentetett Wichmann-féle csángó szótár, valamint a csángó atlasz és *A romániai magyar nyelvjárások atlasza* adatait is tartalmazzák.

3 A falvak nevére utaló rövidítések feloldását l. a dolgozat végén.

jelzi, hogy kint van, megérkezett, és jelzést vár arra, hogy bejöhet-e, szívesen látják-e; kiáltással jelez a távolodónak stb. Akárcsak a kiáltást, a *rikójtást* is a nagyobb hangerő jellemzi, amely a térbeli távolságtól függően változik. Nincs rögzült, konvencionális nyelvi formája, legfeljebb olyan, mint amelyet saját lészpedi lejegyzéséből Vargyas Gábor idéz: *Hum* (azaz: hunn, honn, otthon) *vattok-e?* (2008: 339). Kifejezhet kérést, kérdést, lehet csupán kiáltás (valaki után), de lehet (be)hívás, figyelmeztetés stb. Van olyan, ezzel kapcsolatos beszédaktus, amely választ vár, illetve a válasz elmaradása is jelzésértékű (pl. a Vargyas által is rögzített helyzetben, az udvaron kívülről elhangzó *rikoltásra*, hogy otthon vannak-e).

2. *Szól* valakihez, valakikhez

Vargyas Gábornak köszönhető, hogy idézett tanulmányában egy ünnepi eseménysorhoz kapcsolódó beszédaktusok elemzésével sajátos beszédeseményként sikerült megragadnia, leírnia azt, amit a ***szól valakihez/valakikhez*** ige jelöl (2008). Ebben segítségére volt két olyan szakmabeli kolléga, Nyisztor Tinka és Iancu Laura, akik belülről, sajátjukként ismerik egy-egy helyi közösség nyelvi szokásrendszerének működését.

A *moldvai magyar tájnyelv szótára* **szólik** szócikkének 2. jelentése kapcsolódik ehhez a ritualizált szerephez: 'szól valakinek/valakihez': „Hol egymást találjuk, / egymásnak se szójjunk!” (Népdal: M). || „Zëggyik szóllyon esz szuót, / másik szóllyon mászat ...” (Népdal: Tr). || *Paraszt, amejik nem tud szolani, ahogy kël* (Csk). || *Szól neki, szalutállya mëg / = köszön/* (Pl).

A korábban alkalmoszerűen lejegyzett ilyen „szólások” szétszórtan kerültek be a szótár szócikkeibe. A ***jő*** ige szócikkébe pl. ilyenek: *Mănăgetnek-ă? Jöögetnek-ë?* (Bf). *Jövögetnek?* (Di). Elköszönéskor rendszerint így „szólnak”: *jöjjön hëzzánk!* (Ff), *jöjen hëzzánk!* (Ba), *jertëk nálunk!* (L).⁴ Helykímélés céljából közelebbi lokalizálás nélkül és a fonetikai pontosság mellőzésével további ilyen példák idézhetők:⁵ <találkozáskor> *na, hogy van? te mit keresel itt? mit csinál?* / válasz az előbbire: *itt né elé!; há mentek? menegetnek-e? hova mensz? nálunk jöttél? beszélgetnek? feljártál? jövögetnek? misére jártál? mosnak?*

4 Ez a szerkezet hasonló funkcióban a székelben is általános.

5 Félkövérrel a szótárban címszóként szereplő szót emeltem ki.

szappant főznek? szelelnek /babszeleléskor/? **szánkóztok? tanácsolnak? vigyázkodnak** /= nézelődnek/? <dicséret> *de szép katrincája van!*

Ezeket az alkalmi, fatikus szólásokat korábban egyszerű köszönéspótlóként, kérdésköszönésként könyvelte el a szakirodalom. Most Vargyas arra a következtetésre jutott, hogy ezek a „ritualizált és sztereotipizált beszédaktusok” elvben valóban együtt járnak a köszönésekkel, „a gyakorlatban [viszont a kettő] inkább egymás *helyett* áll, és különböző típusú kapcsolatot fejez ki. Ahogy IL [Iancu Laura] lényeglátóan összefoglalta: szólásra »hétköznapi, cselekedet alkalmából, helyszíntől függetlenül«, köszönésre viszont akkor került sor, »amikor nem tudok mire rákérdezni«. A szólás... szorosabb rokonságot, jobb ismeretséget, mélyebb barátságot, egyszóval közelebbi kapcsolatot feltételez, mint a köszönés.” (2008: 350) Ezek tisztán fatikus beszédaktusok olyan értelemben, hogy semmilyen más funkciójuk nincs, mint a közvetlen kapcsolat jelzése, megerősítése, annak jelzése, hogy „én tudok rólad, ismerjük egymást, látom, és azzal, hogy választ nem igénylő kérdéssel szólok hozzád, nyugtázom, hogy éppen mit csinálsz”. Kérdésként hangzanak el, de – mint Vargyas is megállapítja – a kérdő intonáció sem releváns, „legalább annyira kijelentés, mint kérdés”, az illemhez ugyan az is hozzátartozik, hogy válaszolni kell rá, de a válasz „tükörválasz”. „*Merre indultál?*” – hangzik a Vargyas által idézett kérdés, a semleges válasz rendszerint: „*Ne, itt le*”. És a lényeg, ismét Vargyast, illetve Iancu Laurát idézve: „Mert ahogy »a szólás diszkrét, nincs célja, csak illem«, és »nem akarom valójában megtudni, hol volt« (IL)..., úgy általában a válasz is diszkrét, annak sincs célja, az is csak illem – s ez a tény, ami a szólást egyszerű kommunikációból ritualizált viselkedésformává változtatja, ennek köszönhetően válik a beszédaktus folklór jellegű szokássá.” (349–350.)

3. *Köszön valakinek*

A falusi közösségekre általánosan jellemző (volt), hogy mindenkinek köszöntek. Erre a napszakhoz, helyzethez, személyekhez igazodó „mindenki mindenkinek” köszönésre a moldvai közösségekben is a nyelvileg is ritualizálódott, sztereotip köszönéseket használták. Mélyen vallásos, folyamatosan a hitben élő, római katolikus emberekről lévén szó, érthető, hogy a szó „mágikus” illokúciós erejéhez a szakrális erőt

társították, vagy éppen azt tartották elsődlegesnek: *Dicsértessékekkel köszönnek: dicsírtessék.* Az idősebbek köszöntése: *Dicsértessék! Dicsértessék a Jézus Krisztus / a Jézus Krisztus szent neve!* A válasz erre: *Mindörökké!* (P) Hasonló, általánosan használt köszönésformák (ismét a fonetikai hitelességtől és lokalizálástól eltekintve): egészséget **kívánok!** jó **egészséget** adjon az Isten! békességet **kívánok!** **élőnapod** legyen! a napszaki köszönések a szokásosak: jó **regvelt!** jó **napot!** jó **napot** adjon Isten! jó estét **kívánok!** jó **éjszakát** (adjon **Isten!**)! a válasz ezekre: *adjon az Isten maguknak is!* további alkalmakhoz fűződő köszönések: <**vendég érkezésekor**> Isten **hozott!** Isten hozta **hez-zánk!** <**búcsúzáskor**> **meglátódjunk** /= lássuk egymást!/ **egészséget!** **Isten** segítse! **Isten** tartsa meg! **Isten** **magával!** **Isten** áldja meg! Isten megáldja **magát!** megáldja **Isten!** **áldja meg** az Isten kézi munkájokat! **Jézus** áldja meg! **jó** utat adjék Isten! az Isten **hírvél!** **járjon** békével! menjen **békével!** maradjon **békével!**

A NYELV ÁLTAL: AZ EMBERI KAPCSOLATOK FOLYAMATOS MEGERŐSÍTÉSE

A beszédesemények három elemzett típusa közül az első kettőnek, a **rikójt**nak és a **szólnak** közös vonása, hogy a beszélő közösség tagjai a közösségen belül élnek velük. *Rikoltani, szólni* csak annak lehet, akit ismernek.⁶ De nem a **rikójt**, hanem a **szól** a beszédesemények prototípusa, éppen az, amikor látszólag minden cél, érdek nélkül szólnak egymáshoz. A kívülről ezt nem is érti, nem is értheti, olyasmit kérdeznek egymástól, amit úgyis látnak, tudnak. Nem is azért kérdeznek, hogy valamit megtudjanak, nem is azért, hogy kívánjanak valamit, vagy, hogy befolyásolják a kérdezettet. Ez olyan, mint a kaláka, de nem a munka, hanem a szó ajándékcsereje. Verbálisan ezek a mindig kölcsönös, semleges beszédaktusok újítják meg, erősítik meg folyamatosan a kiterjesztett családnak tekinthető közösség belső viszonyrendszerét. A bátorítás, a bizalom erősítése is benne van fatikus szerepként: a csönd gyanús, veszélyes, a hallgatás sértő, bántó lehet. Az illem, a szokás azt kívánja, hogy szóljanak egymáshoz: ez megnyugtató is, aki szól, azt is, akihez szólnak. A szolás nyelvi módja alig szabályozott, alig kötött, inkább a szinte végtelen változatosság jellemző rá, ami

6 Mi is hasonlóképpen vagyunk a mindnyájunk használatában megszokott, kiüresedett *Hogy vagy?*-gyal, *Mit csinálsz?*-szal.

lehetővé teszi a tökéletes alkalmazkodást az adott helyzethez, nem zárja ki a személyességet, a humort, az iróniát, további beszéd kezdeményezését. Ettől eltérően a **rikójt**nak mindig van valamilyen konkrét célja: teljesen ok nélkül nem kiabálnak valaki után, nem kiabálnak be valaki házába, portájára.

A köszönés nem korlátozódik a közösség tagjaira, az általánosabb illemhez, szokásrendszerhez tartozik, nyelvileg is formalizáltabb, alkalmas arra, hogy a saját közösségükön kívül is illendően szólni tudjanak, szólni tudjunk. A *kívánok* mint performatív ige tartalma mindig benne van a köszönésben, ez adja az illokúciós erejét, akkor is, ha nem mondjuk, csak hozzáértjük, akkor is, ha a beszélő a köszönésében a szakralitást is megidézi: Istent vagy Jézus Krisztust.

A települések nevére vonatkozó rövidítések feloldása:

Ba: Balanyásza, Bf: Bogdánfalva, Cs: Csík, Csk: Cserdák, D: Dózsa, Di: Diószén, Esz: Esztrugár, Ff: Forrófalva, G: Gajdár, Ju: Jugán, K: Klézse, Kp: Kápotá, Kr: Külsőrekecsin, L: Lészped, Lb: Lányik, Lg: Lárfa, M: Magyarfalva, Np: Nagypatak, O: Onest, P: Pusztina, Pl: Ploszkucény, Pp: Pokolpatak, Szf: Szabófalva, Szk: Szászkút, Tn: Tráján, Tr: Trunk, Tu: Turluján, Vi: Vizánta.

SZAKIRODALOM

Bilibók Jenő

2005 A köszönés Pusztinán. *Moldvai Magyarság* 15/4: 19–20.

Erdély Judit

2012 *Fatikus beszéd. Megszólítások, köszönések, kapcsolattartó szokások a székellyföldi nyelvhasználatban.* A Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványai 7. Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, Sepsiszentgyörgy

Fülei-Szántó Endre

1994 *A verbális érintés.* *Linguistica Serices C, Relationes*, 7. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest

Malinowski, Bronislaw

1923/1953 *The Probleme of Meaning in Primitive Languages.* In Ogden, C. K. – Richards, I. A.: *The Meaning of Meaning. A Study of the Influence of Language upon Thought and of the Science of Symbolism. With Supplementary Essays by B. Malinowski and F. G. Crookshank.* Routledge and Kegan Paul, London

Sárkány Mihály

2008 A moldvai csángó magyarok rokonsági terminológiája. In Ilyés Sándor, Peti Lehel, Pozsony Ferenc szerk.: *Lokális és transznacionális csángó életvilágok*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 313–332.

Trunchi Péter

2005 Köszönési formák. *Csángó Tükör* III/12–13: 14–16.

Vargyas Gábor

2008 „Lefelé jártak?” Kapcsolattartó beszédaktusok Lészpeden. A moldvai csángók „beszédnéprajzához”. In Ilyés Sándor, Peti Lehel, Pozsony Ferenc szerk.: *Lokális és transznacionális csángó életvilágok*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 333–356.

